

PARADIGM OF EVIL IN PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY

ПАРАДИГМА ЗЛА У ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ

NATALIYA LISHCHYNSKA

Abstract:

This paper focuses on studying of evolution of concepts “the good” and “the evil” from the ancient times till contemporaneity. Special attention is given to theories which became a ground of modern understanding of human morals and influenced on art, especially literature and cinematography.

Touching upon this problem we must admit that there are a lot of different philosophic, psychological and ethic theories which explain the essence of evil. Each of them exposes its own approach to understanding of the problem as well as its own definition of the concept “the evil”. The most popular among them are theories of moral and metaphysic evil. They prove strong connection of philosophical point of view with religious one.

The analysis of the basic philosophic conceptions which appeared in different time and written by Christian, classical (Aeschylus, Plato, Aristotle), medieval authors, representatives of the New Time and works written by Emmanuel Kant, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, personalists Lev Shestov and Mykola Berdiayev, existentialist Jean Paul Sartre, psychoanalysts Sigmund Freud, Carl Gustav Jung, Erich Fromm, Eric Neumann and others) showed that a man being in search of the essence of the good and the evil based oneself on the nature of the divine.

The formation of moral and ethic conception of evil has several stages: mythological (stage of materialization), ethic, religious (Christian), atheistic (stage of revaluation of values), ontological and psychoanalytic. Every stage exposes its own approach to the problem.

In general, this research shows that in the philosophical and psychological thought of the late 20th – early 21st century, the leading role still belongs

to Bible morality, psychoanalytic research, existentialism, and personalism.

Проблема морального занепаду людства постає широкою і багатоаспектною. Перш за все, її визначають як „вічну”, філософську, морально-етичну, часто пов’язують із психологією особистості. Знайшла вона своє втілення і в мистецтві, особливо в наш час, оскільки ще з минулого століття продовжується (правда, у своєрідний спосіб) так звана „естетизація зла” (сучасні фільми, детективні романи насичені сценами вбивства, насилля, часто в них зустрічаються герої, які чинять зло “в ім’я добра”)¹.

Метою нашої розвідки є дослідження еволюції поглядів на проблему добра і зла та узагальнення філософських і психологічних концепцій, які формують розуміння моралі сучасної людини і мають значний вплив на мистецтво (особливо на літературу та кіно).

Філософія представила розлоге пояснення феномену зла, викладене у багатьох теоріях. Зло найчастіше трактується як “те, що небажане, предмет відчуження, негативна цінність (антицінність – Н. Л.) або відсутність цінності, заперечення добра”². На думку польського філософа Кшиштофа Косіора, “зло може інтерпретуватися як атрибут буття, ефект буттєвої дисгармонії”, як “брак добра або чогось потрібного, помилка, яку можна виправити, або трагічна зрада долі, чи, навпаки, щось звичайне, як суб’єктивне відчуження від усього людського”³. У філософії говоримо також про метафізичне зло – наслідок поділу буття, яке має позитивну природу. У концепціях Аристотеля, Фоми Аквінського воно постає як брак конкретного добра, яким послуговується буття. У Лейбніца метафізичне зло є браком “будь-якої досконалої риси буття, пов’язаним із самою скінченністю створеного буття”⁴; зло фізичне – “брак якоїсь риси буття, якої потребує природа даної субстанції, самодостатній у моральному сенсі, але такий, що порушує повноту й устрій окресленого буттєвого порядку”⁵ і

1 Учень К. Г. Юнга, Е. Нойманн, під „проникненням зла у мистецтво” розуміє виникнення атональності у музиці, „процеси дезінтеграції і трансформації в літературі й живописі” і трактує його як „занепад старого способу життя і цінностей в галузі етики” (Дет. див. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 84).

2 Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000. – S. 424.

3 Kosior K. Zło // Mała encyklopedia filozofii. Pojęcia, problemy, kierunki, szkoły. – Bydgoszcz – Lublin: Branta, 2002. – 424 s.

4 Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000. – S. 962.

5 Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000. – S. 962.

зло моральне, яке можна трактувати “в об’єктивному і матеріальному сенсі, коли суб’єкт, що порушує об’єктивну моральну засаду, робить це несвідомо, а тому не несе за це відповідальності, чи в суб’єктивному і формальному сенсі, коли означає вільну і свідому згоду виступити супроти морального добра”⁶.

Сучасний польський дослідник етичної проблематики у філософії Іренеуш Мрочковський причину існування метафізичного зла виводить із недосконалості та обмеженості світу, зло фізичне є “фізично-психічним терпінням людини”, а моральне – “зловживанням людською волею, свідомим кривдженням інших і виступом проти порядку світу й людини. Вірянин називає моральне зло гріхом”⁷. Отже, зв’язок філософської інтерпретації проблеми зла з релігією очевидний.

Процес становлення понять „добро” і „зло” відбувався поетапно. Первинно виникло поняття “Бог” як мірило доброго і злого. Перебуваючи у відкритому і широкому просторі природи, людина обожнявала те, чим захоплювалася, або предмет свого страху. Тому в пантеоні язичницьких богів присутні добрі та злі божества. Польський філолог ХІХ ст. Ігнатій Матушевський, досліджуючи психологічний механізм створення образу диявола в поезії нехристиянських народів, наводить приклади поклоніння злому божеству з метою уникнути його гніву⁸.

Своє бачення світу, ставлення до Бога, людина відобразила у міфі. Міфологія зберегла тенденцію до матеріалізації абстрактних понять, але здійснюється вона вже на словесному рівні. Тому початковий етап формування значення понять „добро” і „зло” можемо назвати етапом матеріалізації або міфологічним. Зло втілюється не лише у богах⁹ та істотах, що були напівбогами, але й у чудовиськах (наприклад, Мінотавр). Ця риса властива міфології кожного народу, стала однією з характерних особливостей міфу. Присутність у ньому фольклорних елементів надає злу демонічного характеру. „Роблячи акцент на проблемах початку, (міф – Н. Л.) вторував дорогу раціональним теодицеям”¹⁰.

6 Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000. – S. 962-963.

7 Mroczkowski I. Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne. – Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 2000. – S. 11.

8 Matuszewski I. Dyabeł w poezji. Historia i psychologia postaci uosabiających zło w literaturze pięknej wszystkich narodów i wieków. Studium literacko-porównawcze przez Ignacego Matuszewskiego. – Wydanie II. – Warszawa: Bronisław Natanson, 1899. – S. 6.

9 Поділ на добрі та злі божества у міфології зберігався. Нерідко добро і зло поєднувалося в одному богові.

10 Ricoeur P. Zło. Wyzwanie, rzucone filozofii i teologii. – Warszawa: PAX, 1992. – S. 18.

Пошуки відповіді на питання „Звідки береться зло?“, сформульованого у міфах, продовжила антична філософія. Раціоналізувавши міф, вона окреслила основні напрями дослідження проблеми зла: філософсько-релігійний та морально-етичний. Перший з них пов'язаний зі сприйманням людиною Бога, другий – із виникненням етичних теорій зла, спрямованих на моральне вдосконалення особистості.

Проблема людських взаємин із Богом в античній філософії не знайшла одностайного вирішення. Одні мислителі вважали богів силами, від яких повністю залежить доля людини, інші – втіленням людських бажань, засобом, що допомагає утримувати людей у покорі, істотами, подібними до людей, наділеними добрими і поганими рисами водночас. Тому були навіть спроби осудження їхньої поведінки.

Парадигму зміни ставлення людини до Бога можна простежити і на прикладі грецьких трагедій, написаних на міфологічні сюжети. Як зауважив Іренеуш Мрочковський, окремі дослідники говорили про них як про „грецьку теологію в діалозі трагіків із публікою та акторами. Цей діалог обіймав – у широкому сенсі – культурні зміни, які настали у самій релігійній свідомості того часу”¹¹. Первинно людина була повністю залежною від богів, почувалася їх жертвою („Цар Едип”). Згодом богів було персоніфіковано. Вони спустилися з Олімпу на землю і стали ближчими до людей (Діоніс виявив бажання жити на землі). Бога, подібно до людини, наділяли добрими і поганими рисами. Людина навіть зважилася постати проти їх волі (Кассандра). Із появою напівбогів (Прометей, Орфей), вона ще більше зблизилася з божеством, трактувала його як героя („Прометей закутий”).

Грецька трагедія показала парадигму стосунків людини з Богом. Вона дала початок релятивістському підходу до проблеми різниці поміж добром і злом. (Прометей, вкравши вогонь, зробив добро людям, але, водночас, згрішив проти богів, порушивши їхню волю). У зв'язку з цим постало питання: „Як діє людина у стосунку до Бога?” Зло почало сприйматися як частка людського „я”. З'являється поняття душі як божої іскри в людині. Ці проблеми порушили орфісти, які, подібно до буддистів, вважали, що душа на шляху до очищення проходить ряд перевтілень. Але

11 Слід зазначити, що ставлення до богів у Софокла, Есхіла й Евріпіда різняться між собою: Есхіл вважав богів мудрими і справедливими, на думку Софокла, боги були такою ж реальністю, як люди, але приховують свої дії. Евріпід критикував богів за неморальну поведінку, різко осуджував принесення в жертву людей. Свої переконання кожен з авторів певною мірою відбив у трагедіях. Див. Mroczkowski I. *Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne*. – Lublin: Redakcja wydawnictwa KUL, 2000. – S. 14.

від буддистського вчення їх відрізняє віра у її безсмертя.

Логічний підсумок у філософсько-релігійному вченні епохи античності зробив Платон. На його думку, людські відчуття нездатні об'єктивно оцінити зло. Мислитель переконаний: те, що сприймається як зло, є лише „певний вигляд, фальшивка, знецінення вищого порядку (створеного Деміургом – Н. Л.) у кривому дзеркалі людського сприймання”¹². За Платоном, душа має розумне начало і є полем боротьби поміж добром і злом. Але протиставлення духовного тілесному немає. На думку Платона, причиною зла є „сліпе і брутальне прагнення”, яке проявляється як внутрішній голос в людині і спонукає її до зла. Душа є слабкою проти зла, бо розумне, не позбавлене сенсу й чуттєве у ній „рідко поєднується в симфонію добра”¹³. Зло руйнує душу, є причиною реінкарнацій, але у переродженні вона живе вічно.

Платон не тільки узагальнив філософські шукання своїх попередників, але (разом з орфістами) порушив актуальні питання: „Як боротися зі злом? Як уникати його?”, які дали поштовх до розвитку етичного напрямку в теорії зла. Свій початок він бере від філософії Сократа, який найвище ставив пізнання („Пізнай самого себе!”) і твердив, що все зло на світі походить від незнання¹⁴.

У теоріях зла, які розвинулися після Сократа, головними стають поняття „добродесність” і „щастя”. До того ж, раціональний підхід до інтерпретації моральної проблематики замінюється містичним, інтуїтивним, що виявилось у запереченні можливості пізнавати світ раціонально. Добро пов'язували з духовним удосконаленням, моральними чеснотами, а все тілесне, матеріальне, надбане за допомогою розуму, вважали злом. Така позиція характерна для циніків. Вони не визнавали державності, інститутів влади, оскільки, на їхню думку, влада і держава сковують свободу і роблять неможливим життя на засадах добропорядності. Тому їх треба уникати. Філософське вчення циніків дістало назву „цинізм”. В етиці того часу сформувався схоже поняття – „циніцизм”, пов'язане із

12 Дет. див. Żelazna J. Zagadnienie zła w systemie etycznym i metafizyce Platona // Z problematyki teorii zła. – S. 53.

13 Mroczkowski I. Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne. – Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 2000. – S. 36.

14 Подібну інтерпретацію проблеми зла знаходимо у китайській філософії. Воно асоціюється з незнанням, низьким, недосконалим. Звідси й поділ на „благородних людей” і „низьких”: „Благородна людина боїться трьох речей: повеління неба, великих людей і слів досконалих мудрих. Низька людина не усвідомлює повеління неба, не боїться його, зневажає великих людей, залишає поза увагою слова мудреця” [Конфуцій, Лунь-Юй // Читанка з історії філософії, с. 14].

філософією Антистена. Воно означає визнання добродетності як єдиного добра й „абсолютну незалежність від усього іншого”¹⁵.

Стоїки частково продовжили етичні традиції циніків, ставлячи так само високі вимоги до людини-мудреця. Але вони не вважали, що особистість скована злом. Нею керує розум та особлива психічна влада, завдяки якій здійснюється відмежування добра від зла. Життєвий шлях людини повністю підпорядкований долі. У глобальному смислі вона „тотожна з Богом, але у своїх індивідуальних проявах може бути злом”¹⁶. Тому потрібно підходити до вибору своєї життєвої позиції раціонально. Долю можна прийняти тільки тоді, коли вона тотожна чесноті. Якщо комусь випала „зла” доля, така людина мусить відокремитися від світу (ввійти у стан апатії), а в разі потреби, бути готовою вчинити самогубство, щоб зберегти моральну чистоту. Згідно з вченням Сенеки, мета людського життя – досягти в собі морального ідеалу і через виховання передати його іншим.

Епікурейці за основу свого морального вчення взяли щастя, якого, за Сократом, людина досягає у пізнанні. Їхнє вчення дістало назву „гедонізм”, бо суть щастя епікурейці вбачали у насолоді, що є наслідком звільнення від зла. Вони не заперечували егоїстичної природи людини. Мудрецем вважали того, хто не боїться визнати її частиною свого „я” і знання про це використовує, щоб зменшити кількість зла й отримати насолоду, яку визнавали абсолютним добром. Злом, на думку епікурейців, є прикрість.

Автор багатьох праць з етики Аристотель пов’язував проблему зла з волею, а його витоки шукав у внутрішньому світі людини. На його думку, найвищим добром є мудрість. На шляху до неї людина керується розумом, яким наділена душа¹⁷. Саме вона спрямовує розум до добра, „робить волю розумною”. Злом є нереалізоване прагнення людини до щастя. Воно може виникнути й тоді, коли людина обрала неправильний шлях до досконалості.

Шукаючи витоків зла і шляхів до морального вдосконалення, античні філософи виділили поняття духовного і тілесного (матеріального). Особливу увагу на них звертали неоплатоніки, які зробили спробу поєднати філософсько-релігійний та морально-етичний підходи до інтерпретації

15 Mroczkowski I. Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne. – Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 2000. – S. 38-39.

16 Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 49.

17 Аристотель вважав, що існує три види душ: рослинна, тваринна і людська. Тільки остання наділена розумом. За життя людина має всі три види душі. Вони певним чином поєднані між собою. Тому філософ і трактував людину як розумну тварину.

зла. За концепцією неоплатоніків, світом править Єдине, яке прирівнюється до Бога. Людина є поєднанням духовного (душі) і матеріального (тіла), які є взаємними протилежностями. Душа є безсмертною часткою божественного в людині. Тому вона має переваги над тілом. У тілесному і матеріальному неоплатоніки вбачали джерело зла. Згідно з цим, вони будували своє етичне вчення: „Оточена злом матеріального світу, людина повинна відсторонитися від світу, сприймаючи його як гру в театрі, і звертаючи свій погляд до божественного Єдиного”¹⁸.

Морально-етичну концепцію неоплатоніків часто трактують як етап „зустрічі античної епохи з християнством”. Водночас це була спроба поєднати і логічно підсумувати філософські надбання своїх попередників, присвячені проблемі добра і зла.

Християнська концепція добра і зла ознаменувала новий етап у розвитку морально-етичних теорій. Ціла середньовічна епоха, Ренесанс, філософія Нового часу, сучасні теорії зла позначені її впливом. Ґрунтується вона на визнанні триєдиного Бога, який створив світ і „є справедливим суддею, що за добре нагороджує, а за зле карає”. Такий підхід дав поштовх до формування нового розуміння згаданих категорій – їх починають трактувати як метафізичні, абстрактні. До того ж, християнство започаткувало розвиток теологічних концепцій зла. Філософія і теологія починають досліджувати цю проблему паралельно.

Поняття „добро”, „зло”, „гріх” вперше зустрічаємо в книгах Старого Завіту. Біблійне розуміння зла тісно пов'язане з гріхом – порушенням Божих Заповідей, які є основою моралі. Зло приніс у світ Сатана – один із ангелів, який був скинений на землю за горде прагнення бути рівним Богові¹⁹. Отже, зло має природу, відмінну від Божої. Обравши зло (Адам і Єва піддалися спокусі диявола), людина сама поставила себе у ситуацію вічного морального вибору, загострила свою відповідальність перед Богом і людьми. За Біблією, джерело зла (дух зла) знаходиться поза людиною (вона не була створена грішною, а стала такою), але якщо вибір було зроблено на користь зла, воно стає часткою самої людини. Звідси й висновок про те, що

18 Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 51.

19 Сатана став біблійним символом зла.

в людині співіснують добре і зло з початку²⁰. З'явилися поняття морального та фізичного зла, тісно пов'язані з проблемою особистості. Християнська релігія зробила людину відповідальною за зло і за стан своєї душі. Зло стало лише однією зі сторін морального вибору. Але в людини завжди є шанс на спасіння через щире покаєння.

Дещо іншого погляду дотримувався Августин Блаженний – представник філософської думки Середньовіччя. У праці „Про Град Божий” він наголошує на тому, що людина сама і свідомо вибрала зло. Воно й полягає у вільній волі людини. Гріх – причина втрати здатності до спасіння. Тільки Божественна Благодать здатна вилікувати хвору душу. Головним злом для християнства, за Августином, вважається гордіня, „власний егоїзм”, бажання жити „по собі”, а не „по Богові”. Завдання кожного християнина – позбутися цих гріхів²¹.

Епоха Ренесансу, а пізніше Просвітництва породили дещо суперечливі погляди на проблему зла. Як зауважив Еріх Фромм, з одного боку, гуманісти намагалися пом'якшити догму первородного гріха, яка особливо усталилася в епоху Середньовіччя. Але вони не боролися з нею прямо, як це робили єретики. Не поділяв її і Пелагій – середньовічний церковний діяч. З іншого боку – Мартін Лютер та офіційна церква були переконані в тому, що людина

20 Щодо проблеми зла в Біблії, Еріх Фромм висловлює контрверсійну думку. Він вважає, що у Старому Завіті непослух Адама і Єви перед Богом не розцінюється як гріх. „Навпаки, цей непослух є свідченням того, що людина пізнала себе і стала здатною сама вирішувати свої справи. Таким чином, цей перший акт непокорі в кінцевому рахунку є першим кроком людини до свободи... Саме через вигнання людини з раю вона одержала здатність сама формувати свою історію, зміцнювати свої людські сили і як повноцінний індивід досягти гармонії з іншими людьми та природою”. Але розвиток християнства пішов іншим шляхом. З'явилася точка зору, за якою Адамів гріх є таким великим, що перенісся на усе людство, і тільки Боже милосердя і віра можуть врятувати його. По вигнанні з Раю в людини загострився вибір між добром і злом. „За старозавітним вченням, людина здатна на добре і на зло, вона повинна вибрати поміж добром і злом, між благословенням і прокляттям, з-поміж життя і смерті. Бог ніколи не нав'язує свого вирішення цієї проблеми людині. Він тільки посилає пророків, які допомагають їй встановити, що зло, а що добре. „Але після того, як це сталося, людина залишилася наодинці зі своїми „двома інстинктами” – прагненням до добра і прагненням до зла, тепер вона сама має вирішити цю проблему”. [Дет. див. Э. Фромм. Душа человека, – М., 1992, с. 18].

21 Слід зазначити, що до наведеного вище християнського розуміння проблеми добра і зла, яке стало основою морального вчення Августина Блаженного, він прийшов не одразу. Як один із маніхейів, витоків зла Августин первинно шукав у матеріальному світі. Після виходу зі згаданої секти мислитель прийняв позицію неоплатонізму, за якою „існує тільки благо; відповідно зло – це усього лиш відсутність або спотворення блага” [Великие мыслители Запада. – Под. ред. Яна Мак-Грилла. – Перевод с англ. В. Федорина. – М.: Крон-Пресс, 1998. – С. 108].

є ворожою, підлою, гріховною істотою. Діячі Просвітництва відстоювали думку, що „все зло в людині є лише наслідком дії зовнішніх обставин, а тому насправді в людини нема можливості обирати. „...Необхідно лише змінити обставини, які породжують зло, тоді добро, початково закладене в людині, проявитися майже автоматично”²².

Подальші дослідження проблеми добра і зла у філософії пов'язують з іменем Імануїла Канта. До нього панівною була середньовічна традиція, за якою людина знаходиться у постійному виборі між „ангельським” і „диявольським”, Небом і Пеклом. Канту належить спроба раціоналізувати релігійну концепцію зла. Тому цей етап у парадигмі інтерпретацій морально-етичних категорій у філософії можемо назвати етапом „раціонального обґрунтування релігійних засад зла”. Кант визнавав метафізичну присутність зла у світі, трактуючи його як „радикальне зло” – „найвищу максимум, яка служить як кінцева суб'єктивна основа для всіх злих максимум нашої вільної волі”²³. Саме вона визначає схильність до зла всього людського роду „на противагу задаткові до добра як складової доброї волі”²⁴. Кант виходив зі зв'язку проблеми зла з вільним вибором людини, але вважав, що немає раціонально пізнаної матеріальної причини виникнення морального зла. Питання „Що змушує людину робити зло?” для нього залишилося частково відкритим.

Кантівська теорія про відносність усіх речей у світі, які існують як реальні тільки у свідомості людини, мала суттєвий вплив на подальшу інтерпретацію проблеми добра і зла. Вона завершила етичний етап формування морально-етичної думки. Після Канта всі інші цінності було переглянуто з позиції релятивізму. Почався атеїстичний етап формування філософської концепції зла, який можемо назвати етапом „переоцінки цінностей”, оскільки нові теорії зла повністю спростовували старі.

Прикладом може бути філософія А. Шопенгауера. Його теорія побудована як заперечення позиції Лейбніца, який виходив від концепції теодицеї²⁵, де представив Бога “як найсправедливішого, найкращого, наймудрішого

22 Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 18.

23 Paul Ricoeur. Zło. Wyzwanie rzucone filozofii i teologii. – Przełożyła Ewa Burska. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1992. – S. 26.

24 Там само.

25 Поль Рікер у своїй праці „Зло. Виклик, кинутий філософії і теології” у парадигмі зміни філософських концепцій зла, окремо виділяє фазу теодицеї, яка, на його думку тривала з часів Середньовіччя і в своєму найбільш досконалому формулюванні постала у філософській концепції Лейбніца [Det. див. Paul Ricoeur. Zło. Wyzwanie rzucone filozofii i teologii. – Przełożyła Ewa Burska. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1992. – 40 s.].

математика, що творить найкращий світ”²⁶. Але світ цей не є Богом, а тому він, за своєю природою, недосконалий. Ця недосконалість і є злом. Йдеться про метафізичне зло, яке Лейбніц вважав скінченим. На думку філософа, Бог не може відповідати за таке зло, оскільки Він не є причиною свого розуму. „Розум Божий передує Його волі”²⁷.

А. Шопенгауер обрав за основу своєї теорії зла не Бога, а “створіння”. Світ для філософа є вершиною недосконалості. Його першооснову мислитель вбачає у “злomu божестві” – “сліпій волі” (бо не може добрий Бог творити так недосконало), що приймає найрізноманітніші подоби і творить зло. Якщо у Лейбніца можливість існування зла у світі зведена практично до мінімуму, то Шопенгауер констатує той факт, що світом править зло, і якби воно проявилось б ще більшою мірою, то ніщо б не змогло існувати. Моральний порядок, на його думку, “містить мінімум екзистенції”²⁸. “Сліпа воля” має вплив не тільки на світ загалом, а й на долю кожної людини. Тому життя є болем і терпінням. У філософській теорії зла Шопенгауера простежуються мотиви буддизму: щоб подолати світове зло, треба свідомо знищити в собі бажання, а спасіння людина знайде тільки в смерті. Отже, оптимістичний погляд на світ, який вважався позитивним, ірраціоналізм відкидає, висуваючи на перший план цілком протилежне поняття – песимізм.

Найбільше так звана „переоцінка цінностей” характерна для філософії Фрідріха Ніцше. Його духовні шукання знаходяться поза межами моралі („По той бік Добра і Зла”). Вважаючи людину творцем моральних догм і правил, Ніцше піддав критиці всі євангельські істини, оголосив смерть Бога, бо, на його думку, Бога породили людські страждання і слабкість. Звідси – зневажливе ставлення до християн і релігії загалом.

Поняття „добро” трактується своєрідно: філософ пов’язує його генеалогію із соціальною нерівністю. Він виходить з того, що означення „добрий” первинно стосувалося тільки багатих, аристократів, а тому й досконалих людей. „Низький”, „ниций” асоціюється з бідністю і переходить в уявлення „поганій”. „Патос шляхетності і відстані, це споконвічне й панівне, загальне та основоположне ставлення верхнього роду володарів до роду підлеглих, до „низів” – ось де першоджерело протилежності „добра” і „зла”. (Право панів давати назви сягає так далеко, що навіть зародження мови можна

26 Цит. за Krąpiec M. A. Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne. – Lublin: Redakcja wydawnicza Uniwersytetu Lubelskiego, 1995. – S. 44.

27 Krąpiec M. A. Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne. – Lublin: Redakcja wydawnicza Uniwersytetu Lubelskiego, 1995. – S. 44.

28 Krąpiec M. A. Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne. – Lublin: Redakcja wydawnicza Uniwersytetu Lubelskiego, 1995. – S. 46-47.

було б трактувати як вияв влади панівних натур...)»²⁹. В етимології слів „шляхетний” і „плебей” Ніцше знайшов і расову відмінність: „низькими”, „простолюдинами” називали темношкірих, які відрізнялися від білявих завойовників арійської раси.

За Ніцше, носіями зла є люди, наділені владою. Вони використовують мораль як засіб упокорення. Тому „кожна мораль, на протигагу поблажливості й попуску, – це своерідна тиранія щодо „природи” і щодо „розуму”, але ця обставина не заперече моралі, бо проголошувати, що будь-яка тиранія і будь-яка нерозважливність неприпущенні, знову доводилося б з позиції якоїсь моралі. У кожній моралі істотне й неоціненне є те, що вона здійснює тривалий примус...”³⁰. Мораль, діючи як примус, породжує безсилля, що є, на думку філософа, джерелом зла: „саме від безсилля... ненависть переростає у щось страхітливе й моторошне, у щось найдуховніше і найотрутіше”³¹.

Добром, за Ніцше, є воля до життя, вміння „піднятися над світом”, зло – це все те, що робить людину слабкою, нав’язане їй, викликає спротив, перешкоджає на шляху до мети. Тому з ним треба боротися. (Звідси й знаменита фраза, яка стала „візитною карткою” філософії Ніцше, – „Слабкого штовхни!”). Навіть агресію не слід трактувати як негативне явище, а навпаки – як бажання самоутвердитися. Найбільше зло перебуває у тісному зв’язку з найбільшим добром і має творчу силу. Можливо, саме від філософії Ніцше бере початок поняття „злого генія”, яке має місце в сучасному житті.

Імморалізм Ніцше ознаменував новий етап у розвитку морально-етичного вчення, який умовно можна назвати „етапом виправдання людини”. Він поставив собі за мету звільнити її від почуття вини, яке є наслідком відповідальності за кожен вчинок, „знецінивши” усталені моральні цінності.

Лев Шестов і Микола Бердяєв, імена яких пов’язані з релігійним екзистенціалізмом та персоналізмом, повернулися до християнського розуміння проблеми зла, звернувши увагу на ставлення людини до моралі. Л. Шестов піддає усі загальноприйняті моральні цінності сумніву. Моральні люди, на його думку, найжорстокіші, бо використовують мораль як зброю

29 Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Переклад з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – С. 196.

30 Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Переклад з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – С. 78.

31 Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Переклад з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – С. 202.

помсти. Їм замало тої зневаги й того осуду свого ближнього. Вони хочуть, щоб їхній осуд³² підтримали інші, навіть сумління осудженого намагаються змусити прийняти їхню позицію. Межа поміж добром і злом для Шестова відносна. На його думку, кожен добрий намір людини починаються з егоїстичних прагнень, нікчемні люди удостоюються найвищого визнання. Утвердження моральних законів і цінностей визначається як одна з причин виникнення зла: виконання законів не завжди веде до добра, оскільки вони втілюють чийсь волю.

Існує багато випадків, коли справедливість, із позиції якої судять зло, є ні чим іншим, як несправедливістю. Філософ робить постійний наголос на непослідовності людської натури, відносності цінностей, які вона творить, вважає, що „добро не виправдало себе”, а тому люди „звели на трон зло і безумство”.

Метою морально-етичної концепції Л. Шестова є не кардинальна переоцінка цінностей і створення „альтернативної моралі”, як у Ф. Ніцше. Він лише прагнув довести, що мораль не повинна бути „предметом поклоніння”. Вона має відносний характер, а цінності не можуть бути абсолютними.

Микола Бердяєв на першому місці ставить страждання людини, віддаючи йому перевагу перед гріхом: „Для мене завжди було неприйнятним поняття гріха як злочину, який викликає гнів і кару з боку Бога... Гріх я відчуваю не як непослух, а як втрату свободи. Свободу ж я відчуваю як божественну. Бог є свобода і дає свободу”. Ницість людини філософ вбачає у відреченні („відпаданні”) від Бога й від „власної людської природи”³³. М. Бердяєв теж трактував мораль по-іншому, ніж це робили до нього. Він схиляє до думки, що не все зло, скоєне людиною, іде від самої людини. Часто воно є наслідком дії обставин, у яких вона опиняється. Саме обставини змушують людину страждати³⁴.

32 Для Льва Шестова осуд є найбільшим гріхом. Свою моральну концепцію він будує на одній із біблійних заповідей: „Не судіть, і несудимі будете”.

33 Бердяєв Н. О небесной истории. Бог и человек // Бердяев Н. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – С. 40.

34 До проблеми взаємовідносин людини з Богом зверталися також персоналісти, зокрема Г. Марсель. Він розуміє людське життя як мандрівку до Бога: людина прийшла на світ з Божої Волі, тому до Бога вона й має повернутися. Він відштовхується від поняття „автентичної”, „відкритої людини” – особистості, яка у своїх діях, вчинках орієнтується на „світ вищих цінностей” [Див. 248. Kossak J. Egzystencjalizm w filozofii i literaturze. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – S. 141] (чим подібний до Ф. Ніцше, який говорив про „Надлюдину”). Матеріальний світ, у якому перебуває особистість, є місцем постійного вибору поміж добра і зла, „королівством тіні” (Г. Марсель). Допомогти людині може тільки Бог, тому життя „автентичної людини” є життям тільки для Бога.

Відштовхуючись від проблеми невинного страждання людини, екзистенціалісти продовжили розвиток цієї теорії. Вихідною тезою для них є думка про те, що людина не може повною мірою усвідомити значення понять „вина”, „гріх”, відчуває себе підкреслено невинною. Вона не може уявити, що таке пекло. Вина є чимось покладеним на людину зовні. Саме через невинність все дозволено. Екзистенціалісти розуміють людину як „проект, який має реалізувати себе сам” (Ж.-П. Сартр). Отже, вся відповідальність за людське буття лягає на саму людину. Виходу із ситуації не можна знайти у жодній суспільній моралі.

Ж.-П. Сартр у праці „Екзистенціалізм – це гуманізм” називає екзистенціалізм гуманізмом, оскільки він дає право людині незалежно від інших, хоч і в покинутості, „творити себе”. Екзистенціалізм (атеїстичний) забрав у людини звичну мораль, віру в Бога, на якого завжди можна було покластися. Їй залишилося покладатися тільки на власний розум. Оскільки людина належним чином не усвідомлює себе, вона часто творить зло, але, з позиції екзистенціалізму, не варто судити її за це, а, всупереч філософії Ніцше, поспівчувати. Зла і нещастя у світі стане менше тільки тоді, коли людина глибше усвідомить природу свого внутрішнього „я”.

Філософія екзистенціалізму завершила „етап виправдання людини”, намагаючись зняти з неї відчуття вини. Натомість ця філософія остаточно утвердила думку, що особистість повинна „творити себе сама” і відповідати за свої вчинки, обираючи добро або зло. Вибір на користь останнього здійснюється через її схильність як до добра, так до зла. Ця теза стала ключовою для подальших досліджень, бо спонукала до вивчення внутрішнього світу людини. Філософська думка поєднується з психологічною. Започаткував такий підхід до оцінки сутності людини австрійський психолог, творець психоаналізу Зигмунд Фройд. Він є автором першого детального дослідження психологічного механізму дії зла.

Поява нового вчення змінила погляд на зазначену проблему. На думку З. Фрейда, джерелом зла є підсвідоме людини, а зовнішнім його виявом є агресія. У прихованому стані вона властива кожній людині і „чекає слушної нагоди”, щоб „вийти назовні”. Агресія є результатом складної взаємодії трьох пластів психіки: „Я” (*Ego*), „Воно” (*Id*), „Над Я” (*Super Ego*).

Інстинкти і підсвідомі потяги складають сферу підсвідомого *Id*. Вони є джерелом виникнення психічної енергії, що спонукає до активної дії і суперечать культурі та нормам соціального життя, за дотримання яких відповідає *Super Ego*. На думку Фрейда, людина „несе на собі тягар

культури”, бо остання сприймається як система заборон („табу”), що не дозволяють виявити всіх бажань і потягів підсвідомого. Внутрішня напруга, спричинена впливом *Id* і *Super Ego*, здатна руйнувати людську особистість. Вона приречена постійно відчувати напруженість між „Я” і „Воно”. Це веде до озлобленості, яка початково стає причиною деструктивних процесів у психіці, а вже потім спрямовується на зовнішній світ, проявляючись як агресія. Проте, це відбувається не завжди. Якщо агресивна енергія, нагромаджена у підсвідомому, „блокується” і „нейтралізується” „зовнішніми, переважно морально-етичними, чинниками, вона нагромаджується довкола *Super Ego*, що призводить до хворобливого почуття провини, безпричинного страху, неврозів, манії переслідування, інколи – навіть до самогубства”³⁵. Звідси напрашується висновок, що всі наші найпотаємніші наміри є намірами зла. Чим більше бажання, тим більше зло робить людина. Навіть найкращі бажання є бажаннями зла, бо вони реалізуються через утиск інших бажань.

Свої бажання людина реалізує у снах. З. Фройд вважає, що зміст сновидінь дорослого найбільш точно пояснює дитяча психологія, що яскраво виражає інцестуальні бажання в різних формах. У сні підсвідоме активізує всі потяги і наміри здійснити зло. Як зауважує Ніла Зборовська, фройдівський психоаналіз робить не що інше, як підтверджує „давній Платонів вислів, що добрі люди – це ті, котрі задовольняються снами про те, що лихі люди коять насправді”³⁶.

Вчення про підсвідоме як джерело зла продовжив Карл Густав Юнг. На відміну від З. Фрейда, який вважав підсвідоме набутою в дитинстві структурою психіки, він розрізняє два види згаданої психічної структури – індивідуальне та колективне. Індивідуальне підсвідоме дійсно можна вважати набутим, бо воно відображає особистісний досвід людини. Її складають переживання, які колись були свідомими, але через забуття чи пригнічення були витіснені зі свідомості. Колективне підсвідоме – це структура, яку складають архетипи (або домінанти), що „являють собою відображення постійно повторюваного досвіду людини, ...готовність знову і знову репродукувати ті самі чи подібні міфічні уявлення”³⁷. Проникаючи у свідомість у спроектованому вигляді, вони формують стереотипну поведінку особистості.

35 Задубрівська О. М., Козьмук Я. Р. Психоаналіз: філософсько-антропологічний аспект. Конспект лекцій. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 7-8.

36 Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство. – К., 2003. – С. 70-71.

37 Юнг К. Г. Психологія колективного бессознательного. – М.: АСТ „Канон +”, 2001. – С. 76.

Хоч колективне підсвідоме приховує в собі „темний бік” людської душі (Тінь), архетипи не завжди є символами зла (наприклад, архетип „ангельського”, Самості), хоч у більшості випадків з ним пов’язані. Юнг зауважує, що самі по собі вони не є ні добрими, ні злими. Це „морально індіферентне *numen*, котре стає таким чи іншим, чи суперечливою подвоєністю обох лише через зіткнення зі свідомістю. Цей вибір добра чи зла, навмисно чи ненавмисно, впливає з людської установки”³⁸.

Проникаючи у сферу свідомості, архетип колективного підсвідомого (домінанта) починає керувати поведінкою людини. Особистості, „одержимі” силою одного архетипу, поєднуються між собою. Формується натовп, лідер якого має найменше почуття відповідальності, але найбільшу волю до влади. Маса під дією підсвідомого відкидає природні закони людського існування і діє виключно з позиції сили, визнаючи тільки владу свого лідера, який сприймається натовпом як Мана-особистість – особа, наділена незвичайними магічними знаннями та властивостями. Поширенню „психології маси” і пов’язаного з нею зла, на думку засновника глибинної психології, сприяла індустріалізація. Вона сформувала тип особистості-автомата, яка мислить стереотипно, відчуває слабкість і невпевненість в собі, яка компенсується сильним прагненням до влади. Як альтернативу масовій свідомості Юнг висуває релігію. Він висловлює думку про те, що здолати масу може тільки людина, яка знаходиться „поза масою”, є сильною особистістю, що не підділася впливу колективного підсвідомого³⁹.

За Юнгом, деструктивні войовничі сили в людині викоренити неможливо, тому абсолютного миру бути не може. Всяке відкидання моралі, „людського” в людині веде до пробудження цих сил, а тому до зла.

Німецько-австрійський філософ, психолог і соціолог Еріх Фромм намагався з’ясувати, що змушує людину творити зло, якою є її природа. У своїй праці „Людина для самої себе. Дослідження психологічних проблем етики” він визначає людину як „найслабшу із тварин, але сама ця біологічна слабкість є основою сили людини, першою причиною розвитку її специфічно людських властивостей”⁴⁰, як єдину тварину, „для якої власне існування є проблемою: вона (людина – Н. Л.) повинна її вирішити, і від неї

38 Цит. за Бойченко О., Тендерецька О. Традиційні образи в глибинній психології. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 53.

39 Юнг К. Г. Психология коллективного бессознательного. – М.: АСТ „Канон +”, 2001. – 400 с.

40 Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. – Минск: Коллегиум, 1992. – С. 45.

нікуди не піти. Вона розуміє, що „закинута” у світ, перебуває у випадковому просторі й часі, усвідомлює свою безпорадність, обмеженість свого існування⁴¹, відчувається „вигнаною з раю” і живе у вічній суперечності з природою, зв'язок із якою втратила. Екзистенційна закинутість людини в суспільство вимагає від неї психологічного пристосування до його умов. Саме це стало причиною формування соціального характеру людини. Він замінює людині природні інстинкти. Під впливом виховання, соціальних умов формується певний тип характеру, який визначає поведінку людини, частково автоматизує її, стає системою соціальних орієнтацій. Це свідчить про витіснення характеру в підсвідоме. Процес пристосування до суспільних умов робить людину „усередненою”. Поступово вона відчужується від самої себе, „механізується”⁴². У неї формується „синдром розпаду”, який заперечує „синдром зросту”⁴³. Е. Фромм зазначає: „Якщо у ХІХ ст. „помер Бог”, то в ХХ ст. „померла людина”. Вона стоїть перед загрозою перетворитися на раба. Бунт, що виникає як протест проти такої перспективи, вносить деструкцію в світ. Звідси і висновок, що „людина від природи є злою істотою і... нагадує вбивцю, якого від улюбленої справи може втримати тільки страх перед більш сильним убивцею”⁴⁴. Але вбивцею людину зробила історія, бо руйнівний бунт людського духу склався історично.

41 Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. – Минск: Коллегиум, 1992. – С. 9-10.

42 Поступове відчуження людини від самої себе привернуло увагу не тільки Е. Фромма. М. Кремнин, досліджуючи психологію самотності, виділяє чотири етапи такого відчуження. Рушійною силою цього процесу став страх перед смертю. На першому – людина усвідомила свою відмінність від неживої природи і відділила себе від неї. Богами стали місяць, зорі, вітер... Другий етап – усвідомлення людиною своєї відмінності від тварини. Його наслідки – відчуження від живої природи і виникнення тотемізму. Поступово людина помітила, що існує суттєва відмінність між собі подібними. Так виникло відчуження людини від самої себе. Про це свідчить поклоніння богам у людській подобі – язичництво. (Антична культура, слов'янське багатобожжя яскраво це доводять). Зі зростом розумових здібностей і вдосконаленням моралі приходять зміна ставлення до власно тілесності. Душа і розум вищі за смертне тіло. Саме на цьому етапі виникають християнство й іслам, які розуміють Бога як Духа. На цьому етапі відчужуються духовне від тілесного, хоч і співіснують в одній людині [Дет. див. Кремнин М. Психология одиночества // Школьный психолог. – Ноябрь, 2001. – № 44, с. 4].

43 „Синдром розпаду” та „синдром зросту” – це життєві установки людини. Перший включає любов до мертвого, закоренілий нарцисизм і симбіозно-інцестуальний потяг. Людина такої орієнтації спрямована на зло, деструкцію, агресивне ставлення до всього живого, егоїстично відстоює лише власні інтереси. „Синдром зросту” – пряма протилежність розпадові. Його основу складають любов до живого, любов до людини, любов до незалежності [Дет. див. Фромм Э. Душа человека, – М., 1992].

44 Фромм Э. Душа человека, – М., 1992. – С. 16.

Е. Фромм бере до уваги і той факт, що людина, будучи слабкою від природи істотою, прагне постійного самоутвердження, влади. Тому він наголошує, що „головною небезпекою для людства не є нелюд чи садист, а нормальна людина, наділена величезною владою. Але, щоб мільйони поставили на карту своє життя і стали вбивцями, їм потрібно прищепити ненависть, невдоволення, деструктивність і страх”⁴⁵.

Хоч у повсякденному житті є можливість проявити жорстокість і садизм, не боячись помсти, не всі люди йдуть на це. У зв'язку з тим Е. Фромм піднімає інше питання: чи вільна людина у виборі між добром і злом? Що спонукає її обрати останнє? Відповідь він знаходить у природі самої людини. За своєю суттю вона не є ні доброю, ані злою. Якщо говорити про людство загалом, то воно може бути вільним у своєму виборі. Але з конкретною людиною все по-іншому. Досить часто їй нав'язують вибір. Це має негативний вплив на особистість, оскільки приносить їй моральні страждання, обмежує здатність вибирати, самостійно приймати рішення. „Кожна моральна поразка залежить від попередньої, поки не досягнуто межі, від якої нема вороття”⁴⁶. Людина перестає належати сама собі. Вона постійно незадоволена світом, що в свою чергу, знову веде до агресії. Вільним вибір особистості можна вважати тільки тоді, коли її схильності до добра і зла зрівноважені, „якщо врахувати, що вона може усвідомити свою ситуацію і здатна зробити серйозні зусилля”⁴⁷. У моральному виборі особистість повинна мати „свободу для” того, щоб вибрати, а не „свободу від” вибору, щоб не бути пригніченим нею. Отже, природа зла, за Е. Фроммом, пов'язана не тільки з індивідуальною схильністю до нього, але й з прагненням до влади, проблемою свободи вибору.

Підсумовуючи результати свого дослідження, Е. Фромм робить висновок, що „зло – специфічно людський феномен. Це спроба регресувати до долюдського стану і знищити специфічно людське: розум, любов, свободу”. Зло має у собі й трагізм. Хоч особистість і деградує, але вона ні на хвилину не може не залишатися людиною, „тому ніколи не зможе задовольнитися злом як рішенням”. „У злі людина втрачає саму себе, роблячи трагічну спробу визволитися від тягаря свого людського буття”⁴⁸. Аж до ситуації, у якій вибір неможливий, особистість повністю відповідає за свої дії. „Саме тому, що зло є чимось людським, оскільки воно показує потенціал регресії і втрату нашої гуманності, воно живе в кожному з нас. Чим більше ми

45 Фромм Э. Душа человека, – М., 1992. – С.19.

46 Фромм Э. Душа человека, – М., 1992. – С. 99.

47 Фромм Э. Душа человека, – М., 1992. – С. 107.

48 Фромм Э. Душа человека, – М., 1992. – С. 106-107.

успідомяемо це, тим менше ми в стані бути судьями інших людей⁴⁹.

Якщо Е. Фромм вирішував проблему моральної деградації крізь призму людської природи, свободи вибору особистості, проблему її буття, то Еріх Нойманн у дослідженні феномену світового зла обрав за філософську точку відліку загальноприйняті етичні постулати, за якими живе людство, і те, як вони сприймаються людиною. Моральний авторитет значною мірою залежить від оточення людини, суспільства та епохи, в яку вона живе. „Якщо вона не вступає у конфлікт із цінностями, що домінують у суспільстві і складають „культурне супер-его”, тоді про таку людину говорять, що у неї „чиста совість”. З іншого боку, якщо людина вступає в суперечність із загальноприйнятими в суспільстві цінностями, її совість вважають „нечистою”⁵⁰. Е. Нойманн робить висновок, що людина, первинно формуючись як істота колективна, тоді відчуває себе комфортно у будь-якому колективі, коли беззастережно приймає його етичні цінності.

Сучасний світ і людську спільноту він оцінює як одержиму злом: „У контакт зі злом вступив кожен із тих, хто бачив зло, але нічого не зробив, хто відвернувся, бо не хотів бачити зло, хоча й міг побачити. Винні в союзі зі злом і ті, чийі очі не могли побачити зла. Винні ми всі – всі народи, всі релігії, всі держави, всі прошарки суспільства. Винне все людство”⁵¹. Причина такої одержимості криється в тому, що в боротьбі зі злом людина озброєна тільки цінностями „старої етики”, які „втратили психологічний вплив”. Людина стає безсилою перед злом. „Старою” Нойманн називає загальноприйнятую етику західної культури, яка, на його думку, вичерпала себе, бо мірилом усіх людських вчинків у ній виступають незворушні етичні цінності. Людина прагне жити за нормами моралі, спрямовуючи свою діяльність тільки на творення добра. Але це суперечить людській природі: „стара етика” не враховує наявності „темного боку” людської душі – Тіні, що міститься у підсвідомому. Вона асоціюється зі схильністю людини творити зло, вказує на недосконалість людської природи, символізує низьку тілесність. Тінь може проявити себе і як „дух”, коли, наприклад, свідомий розум признає тільки матеріальні цінності життя”⁵².

Свідому структуру називають „зовнішньою особистістю” або персоною (маскою). Її формування говорить про успішну діяльність совісті людини,

49 Фромм Э. Душа человека, – М., 1992. – С. 107.

50 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 34.

51 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 24.

52 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 38.

а функція полягає у тому, щоб приховати темний, страшний бік людського ества. У такий спосіб персона допомагає людині бути сприйнятою членами суспільства, яке вимагає від неї виконання певної ролі. Вона відповідає персоні (масці), обраній для себе людиною⁵³.

Особистість ідентифікує себе з персоною не завжди. Однією з найнебезпечніших є ситуація ототожнення власного *ego* з етичними цінностями. У цьому випадку людина зовсім забуває про свою тінь. Зовні це проявляється як гордість, егоїзм, самовпевненість. Для себе людина ідеальна. Така ідентифікація веде до повної втрати гармонії між *ego* й етичними цінностями. Вона й стала причиною виникнення расизму⁵⁴. За Нойманном, „стара етика” сама провокує таку ідентифікацію, оскільки вона орієнтує людину на певний ідеал. Ототожнення *ego* з етичними цінностями є ніби „спрощеною схемою” на шляху до досягнення цього ідеалу. „Стара етика в принципі дуалістична. Вона розглядає світ як протиставлення світу і темряви, ділить існування на дві півсфери чистого і нечистого, добра і зла, Бога і диявола, і в контексті цього дуалістичного світу ставить перед людиною відповідне завдання”⁵⁵. Недоліком „старої етики” є те, що вона провокує людське *ego* під час морального вибору ставати на бік добра, тим самим роздвоюючи ество людини на світ цінностей і антицінностей. Останні, набуваючи форми могутніх сил темряви, вступають у боротьбу з першими. Звідси і двоїста природа людини. Проте можливе ототожнення *ego* з тінню. В людини виникає гостре відчуття вини, неповноцінності відносно до сфери трансцендентного. Вона „настільки гостро переживає владу зла над собою, що ніякі її вчинки не в змозі встановити рівновагу”⁵⁶. У своїй ідентифікації зі злом особистість проходить ряд стадій – від відчуття безпорадності до так званої „зустрічі з власною тінню”⁵⁷. У такій ситуації людина не сприймає власну тінь як негатив, а тому проектує

53 Поняття *persona*, очевидно, із психоаналізу перейшло в літературознавство і має подібне тлумачення: персонаж, що ховається за маскою. NTC's Dictionary of Literary Terms визначає персону як „термін, який вживається у літературній критиці на позначення голосу (маски), створеної автором, від імені якої ведеться розповідь. *Persona* не є автором, який реально пише, а „другим я”, [...] через якого говорить автор” [Kathleen Morner, Ralph Rausch. NTC's Dictionary of Literary Terms. – Illinois, 1991, p. 164].

54 Е. Фромм називає таку ідентифікацію нарцисизмом, що проявляється у невмінні зрозуміти іншу людину, намаганні нав'язати комусь свої погляди, інтереси, концентрації на власній особі.

55 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 43.

56 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 45.

57 Теорія моральної деградації особистості Е. Ноймана знайшла своє художнє втілення у романі С. Хвіна „Złoty pelikan”.

(переносить) її у зовнішній світ. Тоді вона починає діяти як зовнішній об'єкт. „Замість того, щоб розглядати тінь як „свою внутрішню проблему”, з тінню змагаються... її знищують як „зовнішнього ворога”⁵⁸. Як правило, проекцією тіні виступає людина, „чужа” колективові, бо колективна особистість ніколи не сприймає зло як своє власне. Вона приписує зло „чужому”⁵⁹. Людина виправдовує себе тим, що у своєму суперникові вбачає ворога, носія зла, якого треба знищити. Саме тому Е. Нойманн вважає „стару етику” недосконалою.

Порятунок для людства бачиться ним у так званій „новій етиці”, яка ґрунтується на тому, що людина, усвідомивши існування тіні як частини власного „Я”, повинна прагнути примирення з нею. Зустріч „із власною тінню” дивує людину. Вона розчаровується в собі і в інших, відчуває, що морально недосконала. У цей момент відбувається розрив его з етичними ідеалами, з якими воно себе ідентифікувало, приходять повне усвідомлення того, що агресивні та деструктивні потяги закладені в структуру людського буття. Слід зазначити, що „процес примирення з тінню веде до помітного зниження морального рівня особистості”, оскільки пізнання і визнання тіні вимагає її участі в житті індивіда⁶⁰. Але якщо існування тіні в кожному з нас буде усвідомленим, в людини не буде потреби ототожнювати свою „темну сторону” з кимось іншим і вести „відкриту боротьбу проти зла”⁶¹.

На нашу думку, „нову етику” Нойманна спонукала до життя сучасна ситуація. Він вважає, що західна цивілізація перебуває у полоні тіні. А це незворотній процес. Він веде до ідентифікації власного „Я” з тінню, а тоді людина перестане сприймати зло як проблему, „хоч практично надаватиме

58 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 49.

59 Цей феномен Е. Нойманн пов'язує з давньоєврейським звичаєм відпускати в пустелю „до Азazelя” „офірного цапа”, на якого переносилися усі гріхи громади. Аналогічно діє сучасний колектив [Дет. див. Е. Нойманн, Глубинная психология и новая этика. – С. 52-54]. Жертвами „психології офірного цапа” стають також „етично неповноцінні особистості”, які „не можуть жити за абсолютними цінностями колективу або не здатні до етичної адаптації шляхом формування „зовнішньої особистості” [Там само, С. 52]. Такі індивіди (психічно неповноцінні, злочинці) стають об'єктом переслідування, покарання з боку закону і людей, які його творять. Масова свідомість засуджує і лідерів, яскравих обдарованих особистостей, геніїв, які за інтелектуальним розвитком стоять вище, ніж натовп, оскільки він не визнає ні вищого, ні нижчого за себе.

60 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 82.

61 Суть зла, за Е. Нойманом, полягає в тому, що людина, не усвідомлюючи існування своєї тіні, переносить її на „свого ближнього” і „веде відкриту війну зі злом”, ненавидячи іншу людину.

йому (злу) повну свободу дій”⁶². Якщо людина усвідомить, що її природа подвійна, у неї не буде більше потреби шукати зовнішнього виразника тіні, а отже, й зникне ворожість у ставленні до собі подібних. Саме в цьому і полягає суть „нової етики”.

Зіставивши психоаналітичні концепції зла З. Фрейда, К. Г. Юнга, Е. Фромма та Е. Ноймана, можемо виділити у них спільні погляди на окреслену проблему, не зважаючи на різні підходи до неї. Перш за все, – це визнання думки про підсвідому природу людського зла. Сутність прихованих людських бажань проявляється у сновидіннях, мареннях, галюцинаціях. Спільною точкою їхнього вчення є і характеристика проявів людської агресивності. Остання може бути реалізована через гру (детально цей спосіб описаний у праці „Душа людини” Е. Фромма, дослідженнях З. Фрейда, а також А. Адлера, інших дослідників), бути спрямованою на інших – т. зв. „зовнішня агресія” – (психологія „офірного цапа” Е. Ноймана, перетворення ігрових дій у „серйозні”, явно сплановані й усвідомлені – Е. Фромм) або на себе – „внутрішня агресія” (у сучасній психологічній термінології – автоагресія), що є причиною саморуїнування особистості і часто проявляється у нанесенні собі тілесних ушкоджень, суїцидах. Таку позицію підтримують З. Фрейд, Е. Фромм, К. Г. Юнг та Е. Нойманн значну увагу приділяють самопізнанню людської природи, говорячи про „зустріч із власною тіннію” – „темною стороною душі”, яка може стати причиною або моральної деградації особистості, або активізує механізми внутрішнього контролю над негативними проявами підсвідомого. Цим дослідникам належить вивчення проблем прагнення до влади і масової свідомості, які теж безпосередньо пов’язані з людським злом.

Психоаналіз виробив оригінальний підхід до вирішення проблеми добра і зла. Кожен із представників цього напряму доповнював свого попередника. Їхнє вчення вийшло далеко за межі психології і складає сьогодні самостійний філософсько-психологічний напрям, що дав поштовх до подальших досліджень проблеми морального вибору, виходячи з природи людської психіки.

На початку ХХ ст., особливо у 20-х роках, посилюється увага до проблеми самосвідомості. Її все частіше починають розглядати у зв’язку з проблемою добра і зла. Під впливом психоаналізу, що теж виник у цей час, утверджується думка про те, що „свідомість – це засіб, поза яким нема ні знань, ні досвіду, ні людського життя, ні відношення до трансцендентності. Те, що не є свідомість, має назву несвідомого. Несвідоме – це негативне,

62 Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – С. 91.

безкінечне в багатозначності свого змісту поняття”⁶³. Несвідоме потрібно перебороти тільки свідомістю. Рух до несвідомого – крок назад у розвитку моральності⁶⁴.

Не зважаючи на значний вплив психоаналізу, ідеї, що висувалися до його виникнення, знайшли своє логічне продовження. Найновіші дослідження Н. Хамітова та ін. сучасних філософів мають екзистенційне підґрунтя. Творчий колектив авторів книги „Людина в есенційних та екзистенційних вимірах” зробив спробу оцінити сучасну моральну ситуацію. У центрі уваги дослідників – феномен роз’єднання людства, який вважається „вселенським принципом” не тільки матеріального, а й ментального і морального існування. „В інтелектуальному, соціальному, політичному та моральному житті ми не можемо зробити ані кроку без нашої „насилницької” дії, без самоствердження, без боротьби та битви між тим, що існує й живе, і тим, що прагне існувати та жити. Вся історія людства засвідчує домінування цього принципу життя в світі”⁶⁵. Сучасний світ „після Модерну” характеризується, за словами М. Фуко, як „дисенсус”, а сьгоднішнє суспільство є „суспільством „роз’єднаних” і „відокремлених”⁶⁶. Панівними силами в ньому є дисгармонія і неврівноваженість. Стабільність і рівновага – лише моменти в його існуванні. Людина створила мораль, намагаючись підтримати цю рівновагу якомога довше. Сьогодні вона „бунтує”, бо її мораль виявилася крихкою. У ситуації панування тотального зла їй важко знайти вихід.

Автори згаданої праці висувують гіпотезу, що порятунком для сучасного світу є толерантність, яка „примирює протилежності”: гнів і спокій, ненависть і любов, розуміння, милосердя. „Адже саме толерантність поціновує різноманітність, не ідентичність, різність – індивідуальну,

63 Kosior K. Zło // Mała encyklopedia filozofii. Pojęcia, problemy, kierunki, szkoły. – Bydgoszcz – Lublin: Branta, 2002. – S. 3-56.

64 Проблема несвідомого не вичерпала себе у 20-і рр. XX ст. У 60-х нею активно займався Жак Лакан. Психоаналітик розрізняє поняття „несвідоме” і „підсвідоме” (Ці поняття розрізняв і З. Фройд, послідовником якого вважає себе Ж. Лакан). Несвідоме він розуміє як структуру, що поєднує сторони опозиції „зовнішнє - внутрішнє”, як „зовнішній прояв того, що є внутрішнім”. Структурою, що представляє несвідоме, на думку Лакана, є мова. [Дет. див. Paweł Dybel. Urwane Ścieżki. Przybyszewski – Freud – Lacan. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 265. У підсвідомому міститься те, що не доступне свідомості, але здатне активно впливати на неї (інстинкти, неусвідомлені бажання, архетипи колективного підсвідомого, що містять закодований досвід попередніх поколінь, стереотипи поведінки, первинний досвід, набутий людиною у пережитих нею життєвих ситуаціях).

65 Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 202.

66 Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 203.

суспільну, культурну та ін. Можливо, через те, що саме толерантність – це те „серединне”, як казав Аристотель, „що є кращим і має перевагу над тим, що по обидва боки від нього розміщується...”⁶⁷. Таке „компромисне” вирішення проблеми протистояння добра і зла зближує сучасну філософсько-етичну думку зі східним вченням про „серединний шлях”, уникання крайнощів.

Висновки. Аналіз основних філософських концепцій зла показав, що у своїх духовних шуканнях людина намагалася зрозуміти суть добра і зла, виходячи із сутності божественного. Вона матеріалізує богів. Спочатку в ідолах, потім – словесно. Це був первинний етап у формуванні морально-етичної проблематики, який ми назвали міфологічним або етапом матеріалізації.

Епоха Античності продовжила пошуки джерел зла, показала шлях людини до Бога, закарбувавши його у грецькій трагедії. Вслід за Полем Рікером, можемо назвати цей етап формування морально-етичної проблематики стадією мудрості⁶⁸. Виділяємо на цьому етапі два напрямки дослідження: філософсько-релігійний, пов'язаний зі ставленням людини до Бога, дослідженням природи людської душі, і морально-етичний, спрямований на пошуки шляхів морального вдосконалення особистості. На цьому етапі постає питання “Чому людина творить зло?”.

Відповідь на нього людство шукало у християнстві, яке ознаменувало новий етап у розвитку морально-етичного вчення і є основою не лише середньовічних, але й сучасних морально-етичних концепцій (Див., наприклад, праці П. Рікера, І. Мрочковського, М. Кромпца, С. Кримського та ін.). Християнська концепція зла змінила погляди на Бога і на людину, поставила питання “Як може добрий і досконало мудрий Бог існувати поряд зі злом?”. Логічним її продовженням стала фаза теодицеї у морально-етичному вченні.

Її повною протилежністю є етап абсолютної переоцінки цінностей, пов'язаний із філософією А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Л. Шестова і М. Бердяєва. Останні не творять альтернативної моралі, а лише змінюють погляди на уже існуючі моральні цінності.

Онтологічний етап формування філософської концепції зла представлений екзистенціалізмом і персоналізмом, які привернули увагу до трагічної невлаштованості буття особистості у світі, її внутрішніх станів (тривога, страх, покинутість, розпач та ін.). Такий підхід зумовив виникнення психоаналітичних теорій, які стали точкою зіткнення

67 Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 207.

68 Ricoeur P. *Symbolika zła*. – Warszawa: PAX, 1986. – S. 18-20.

філософії і психології, ознаменували перехід до психологічного етапу у дослідженні проблеми зла.

Філософсько-психологічна думка кінця ХХ – початку ХХІ ст. у трактуванні цієї проблеми продовжує традиції попередніх епох, інтерпретуючи їх по-новому⁶⁹. Провідна роль належить психоаналітичним дослідженням та філософії екзистенціалізму, біблійній моралі. Береться до уваги і „психологія вчинку”, досягнення філософської антропології та психоаналізу.

Список використаної літератури

- Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – Об'єднання біблійних товариств, 1990. – 296 с.
- Бердяев Н. О небесной истории. Бог и человек // Бердяев Н. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – С. 35-50.
- Бойченко О., Тендерцька О. Традиційні образи в глибинній психології. – Чернівці: Рута, 1999. – 56 с.
- Великие мыслители Запада. – Под. ред. Яна Мак-Грилла. – Перевод с англ. В. Федорина. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 800 с.
- Задубрівська О. М., Козьмук Я. Р. Психоаналіз: філософсько-антропологічний аспект. Конспект лекцій. – Чернівці: Рута, 2005. – 31 с.
- Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство. – К., 2003.
- Конфуцій, Лунь-Юй // Читанка з історії філософії. – С. 14.
- Кремнин М. Психология одиночества // Школьный психолог. – Ноябрь, 2001. – № 44, с. 4.
- Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К.: Наукова думка, 2004. – 246 с.
- Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – 206 с.
- Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.

69 Доказом цього є ґрунтовна праця Поля Рікера “Зло. Виклик, кинутий філософії і теології” (Польський переклад вийшов у Варшаві у 1992 році) [Дет. див. Paul Ricoeur. *Zło. Wezwanie rzucone filozofii i teologii.*- Warszawa, 1992.- 40 s.]

- Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
- Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
- Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини. Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
- Юнг К. Г. Психология коллективного бессознательного. – М.: АСТ „Канон +”, 2001. – 400 с.
- Dybel P. Urwane ścieżki. Przybyszewski – Freud – Lakan. – Redaktor naukowy Małgorzata Sugiera. – Kraków: Universitas, 2000. – 332 s.
- Język prozy współczesnej // Literatura. – 1999. – № 2. – S. 4-7.
- Jung C. G. Psychologia i twórczość // Teoria badań literackich za granicą. – T. II, Cz. 1. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974. – S. 550-594.
- Kopaliński W. Słownik mitów i tradycji kultury. – Warszawa: Piw, 1997. – S. 946-947.
- Kossak J. Egzystencjalizm w filozofii i literaturze. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 366 s.
- Kosior K. Zło // Mała encyklopedia filozofii. Pojęcia, problemy, kierunki, szkoły. – Bydgoszcz – Lublin: Branta, 2002. – 488 s.
- Krąpiec M. A. Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne. – Lublin: Redakcja wydawnicza Uniwersytetu Lubelskiego, 1995. – 170 s.
- Matuszewski I. Dyabeł w poezji. Historia i psychologia postaci uosabiających zło w literaturze pięknej wszystkich narodów i wieków. Studium literacko-porównawcze przez Ignacego Matuszewskiego. – Wydanie II. – Warszawa: Bronisław Natanson, 1899. – 285 s.
- Mroczkowski I. Zło i grzech. Studium filozoficzno-teologiczne. – Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 2000. – 334 s.
- Morner K., Rausch R. NTC's Dictionary of Literary Terms. – Illinois: NTC Publishing Group, 1991.
- Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000. – V-VIII, 1-976, 1-47 s.
- Porębski M. O wielości przestrzeni // Przestrzeń i literatura. Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1987. – S. 23-32.

Rank O., Sachs H. Znaczenie psychoanalizy dla nauk humanistycznych // Teoria badań literackich za granicą. – T. II, Cz. 1. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974. – S. 518-549.

Ricoeur P. Zło. Wyzwanie, rzucone filozofii i teologii. – Warszawa: PAX, 1992. – 40 s.

Żelazna J. Zagadnienie zła w systemie etycznym i metafizyce Platona // Z problematyki teorii zła. – 157s.

Contact:

Nataliya Lishchynska,

PhD in Philology, Associate Professor
of the Department of Information and Socio-Cultural
Activity,
Western Ukrainian National University, Ternopil, Ukraine

Наталія Ліщинська,

к. філол. н., доцент кафедри інформаційної та
соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету,
Тернопіль, Україна

Наталія Мирославівна Ліщинська – кандидат
філологічних наук, доцент кафедри інформаційної
та соціокультурної діяльності Західноукраїнського
національного університету (м. Тернопіль, Україна).
*Дослідниця сучасної філософсько-психологічної прози,
патогенних текстів, медіакомунікацій.*